

Н.Т. Бармешова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Ономастика бөлімінің
кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫН ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗУДА ҚАЗАҚЫЛАНДЫРУ КЕРЕК ПЕ?

Аннотация: Қазақ елді мекен атауларында орыс тілді географиялық атаулар көптеп кездеседі. Бұл атауларды латын әліпбиі негізінде қазақ тілінде таңбалауға байланысты атауларды автоматты конверттрлеуде көптеген мәселелердің кездесетіні жайлы айтылады.

Тірек сөздер: ономастика, географиялық атаулар, топонимика, латын графикасы.

Н.Т. Бармешова

Младший научный сотрудник отдела ономастики Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, г. Алматы, Казахстан

НУЖНО ЛИ ПРИ ЛАТИНИЗАЦИИ ПРИСПОСАБЛИВАТЬ РУССКОЯЗЫЧНЫЕ ТОПОНИМЫ К КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ?

Аннотация: Существует много русскоязычных географических названий в населенных пунктах Казахстана. Эти имена говорят о множестве проблем в автоматическом преобразовании имен, связанных с переходом казахский язык на основе латинской графики.

Ключевые слова: ономастика, географические названия, топонимика, латинская графика.

N. T. Barmeshova

IS IT NECESSARY TO ADAPT RUSSIAN-LANGUAGE TOPONYMS TO THE KAZAKH LANGUAGE DURING LATINIZATION?

Annotation. There are many Russian-language place names in settlements of Kazakhstan. These names speak of a multitude of problems in the automatic conversion of names associated with the transition of the Kazakh language based on the Latin script.

Key words: onomastics, place names, toponymy, Latin graphics.

Кез-келген азамат пен мемлекет үшін тоқтамайтын күрес бар. Ол – мемлекеттің тұтастығы, ұлттық қауіпсіздік, өскелең ұрпақтың жарқын келешегі, тіл, діл, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып, ұлттық сан-сезімді қалыптастыру сияқты бабадан балаға мирас болатын ұлттық құндылықтарды қорғау. Бұл ретте ұлттық сана-сезімге қатысты мәселенің бір тармағы тілдің дамуына үлес қосар көнерген жер-су, елді-мекендер мен нысандардың атауларын жаңартып, тарихи атауларын қайтару жұмыстары

болып табылады. Еліміз егемендік алып, еңсемізді тіктегенімізге ширек ғасырдан асты. Осы кезеңде «қазақ» деген ұлт, «Қазақстан» деген ел бар екендігін бүкіл әлем мойындады. Бұл жетістіктер Елбасымыздың салиқалы саясатының оң нәтижесі. Кешегі тоталитарлық саясат тұсында ел-жұртымыздың тарихы, жер-су атаулары халықпен санаспай жаппай өзгертілгені баршамызға мәлім.

Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында: «Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар еліміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс» деген еді. Демек, Елбасының аталған бағдарламалық мақаласы аясында жасалатын негізгі шаруаның бірі – ономастика мәселесі. Жер-су атаулары, ғылыми тілде «топонимика» деп аталады. Бұл грек сөзі. Қазақшаға аударсақ «мекен немесе орын атауы» деген мағынаға лайық. Қазақ халқының атам заманнан орнығып, өмір сүріп жатқан жерінің – өзен, көл, тау, қырат секілді жер бедеріне меншіктелген атаулардың да мыңдап саналатыны мәлім. Ертеде өткен ата-бабаларымыз солардың әрқайсысына ат қойып, айдар тағу жағынан жай ұқыпты ғана емес, шебер де тапқыр болғандығын байқаймыз.

Десекте туған жеріміздің жер-су атаулары орысшаланып, еліміздің салт-санасымен үш қайнаса сорпасы қосылмайтын атаулар қойылып кеткен еді. Мәселен: *Тасзаемка, Юбилейное, Рыбопитомник, Красная Заря, Зверохозяйство, Восточный, Матросово, Мирное, Молодежный, Родина, Целинное, Лисаков, Большой Чураков, Новониколаев, Воробьев, Докучаев Силантьев, Бирюков, Горняк, Степняк* т.б. аудан орталығы, ауыл аттары, тіпті облыс аттары Павлодар, Петропавл әлі де орысша атаулардан арылар емес.

Қазақстан Республикасындағы географиялық атаулардың мемлекеттік каталогынан аудан, ауыл, қала, кент, тау, көл, өзен, шатқал, төбешік т.б. атауларды кирил әліпбиінен латын графикасы негізінде транслитерациялау жұмыстары жүргізілуде.

Ономаст ғалым Қ.Рысбергненнің: «Еліміздегі жүз мыңдаған қазақ тіліндегі елді мекен, ауылдық округ, өзен, көл, тау, төбе, шатқал т.б. географиялық нысана атауларын латын графикасы негізінде жаңа әліпбиде жазу қиындық туғызбайтындығын айту керек. Өйткені жаңа әліпбиде қазақ тіліне тән төл дыбыстардың баламасы, графикалық таңбалық жүйесі еш қиындықсыз транслитерацияланады. Мұнда қиындық тудыратын Қазақстан жеріндегі жүз мыңдаған орыс тіліндегі географиялық атаулар мен елді мекен, ауыл, село атауларын жаңа әліпбиде адекватты түрде топонимдік атаудың тілдік, мекенжайлық, семантикалық сәйкесімділігін жоғалтпай жазу болып тұр» [1] деген еді.

Елімізде кеңестік кезеңнен қалып кеткен жер-су атаулары жетерлік дедік. Әсіресе, мұндай атаулар еліміздің солтүстік өңірлерінде әлі күнге дейін сіресіп тұр. Енді сол, кеңестік заманнан қалған орыс тіліндегі географиялық атауларды латын графикалы әліпбиде таңбалау қажет. Кирил әліпбиіндегі 42 әріп қазіргі латын графикасына негізделген жаңа әліпбиде 32 әріпке қысқарған. Оның ішінде кирил әліпбиіндегі Ёё, Цц, Щщ, Ъ, ъ, Ээ, Юю, Яя әріптері таңбаланбаған. Осы таңбалармен кездесетін елімізде көптеген географиялық атаулар бар. Кирил қарпіндегі атауларды қазіргі латын графикасы негізіндегі автоматты конвертер жүзеге асырады.

А.Жаңабекованың: «Кирилл қарпіндегі мәтіндерді латын қарпіне автоматты аударым жасайтын конвертерлер әріптің орнына әріпті ауыстыра салмайды. Егер олай етсек, қаншама көлемді әдебиеттеріміз емле ережелері ескерілмеген қате орфограммаланады. Қазіргі интернет сайттарында жүрген конвертер бағдарламаларының көпшілігі осылай емле ережелері ескерілмей жасалған деуге болады» [2]. Осыған байланысты орыс тілінен енген ь жіңішкелік белгісімен келетін географиялық атауларды конвертерлейтін болсақ, мынадай мәселелерге тап боламыз:

Альянс ауыл	Aláns aýyl
Воробьев ауыл	Vorobev aýyl
Силантьев ауылдық округ	Silantev aýyldyq okrýg
Лвов ауыл	Lvov aýyl
Горький ауылдық округ	Gorkı aýyldyq okrýg
Терентьев ауыл	Terentev aýyl
Ксеньев ауыл	Ksenev aýyl

Жіңішкелік белгісі ь латын қаріпті қазақ мәтіндерінде таңбаланбайды, ал айтылуында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Мысалы: *Aláns*, *Lvov*, *Ksenev* т.б. атауларын кирилл әліпбиіне ретранслитерацияланғанда: Аләнс, Лвов, Ксенев болып бұрмаланып айтылады. Сондықтан орыс тілінен енген жалқы есімдерді жазылу үлгісіне сай, тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне икемдеп *Alians*, *Ivov*, *Kseniev* деп таңбалайтын болсақ, визуалды қабылдауға да, айтуға да жеңіл болар еді.

«Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелерінің» §83. *я* әрпі төл сөздерде, сонымен бірге шеттілдік сөздерде сөз басында, дауысты дыбыстан кейін, айыру белгісі (ь) мен жіңішкелік белгісінен (ь) кейін *ia* әріп тіркесі арқылы: *iaǵni*, *qoian*; *Ialta*; *soia*, *idea*; *giperiadro*, *sýbiadro*; *alians*, *koniak*, ал дауыссыз дыбыстан кейін *a* арқылы таңбаланады: *akýmýlátor*; *mýláj*, *zarád*, *kalkýlátor*. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады [3].

Я әрпі қазақ тілінің емле ережесі бойынша дауысты дыбыстан кейін *ia* қосарлы екі әріппен таңбаланады:

Красная Пресня ауыл	Krasnaia Presná aýyl
Маяк ауылдық округ	Maiaak aýyldyq okrýg
Русская Ивановка ауыл	Rýsskaia Ivanovka aýyl
Молодецкая ауылдық әкімшілік	Molodeskaia aýyldyq ákimshilik
Первое Мая ауыл	Pervoe Maia aýyl
Первое Мая ауыл	Pervoe Maia aýyl
Маяковский ауылдық округ	Maiakovski aýyldyq okrýg

Я дыбысы дауыссыз дыбыстан кейін латын қарпінде *á* дыбысымен таңбаланады:

Красная Заря ауыл	Krasnaia Zará
Горняк ауыл	Gornák aýyl
Октябрь ауыл	Oktábr aýyl
Святославка ауыл	Svátoslavka aýyl
Славянка ауыл	Slavánka aýyl
Гурьянов ауыл	Gúránov aýyl
Черняев ауылдық округ	Chernáev aýyldyq okrýg
Тимирязев ауылдық округ	Timirázev aýyldyq okrýg
Костряков ауылдық округ	Kostrákov aýyldyq okrýg

Я әрпі дауыссыз дыбыстан кейін келсе, автоматты конвертерде қазақ тіліндегі

жіңішке ә дыбысына айналады: *Krasnaia Zará, Gýránov, Kostrákov, Chernáev, Svátoslavka, Slavánka*. Дауыссыз дыбыстан кейін келген я дыбысын жалпы есімдерде қазақтың төл ә әрпіне алмастыра алғанымызбен, бұл жалқы есімдердің ішкі заңдылығына бағына бермейді, сондықтан жалқы есімдерде сөз ортасында, сөз соңында дауыссыздан кейін келетін я әрпінің баламасын да қосарлы иа екі әріп тіркесімен берген жөн деп есептейміз. Мәселен: *Krasnaia Zaria, Gýrianov, Kostriakov, Cherniaev, Sviatoslavka, Slavianka*. Сондай-ақ қазақ тіліндегі ә, е, ө, ү, і жіңішке дауысты дыбыстарының қатысына қарай алдыңғы немесе соңғы буындары да бірыңғай жіңішке болып айтылуы тиіс. Жоғарыда айтылып кеткен *Oktábr, Gornák* буын үндестік заңы бойынша *Óktábr, Górnák* болып жазылуы тиіс деп ойлаймыз. Бұл атауларды латын графикасында жазудың өзіндік ерекшеліктері бар деп есептейміз.

Сөз басында ю әрпінен келетін атауларда латын графикасындағы қосарлы іу таңбалануы:

Юго-Восток ауыл	Íygo-Vostok áyyl
Юбилейное ауыл	Íybileinoe áyyl
Юльев ауыл	Íylev áyyl

Ю дыбысы дауыссыз дыбыстан кейін келсе автоматты конвертерде і қарпімен таңбаланған:

Милютин ауылдық округ	Milútin áyылdyq okrýg
Люблин ауылдық округ	Lúblin áyылdyq okrýg
Нелюбин ауылдық округ	Nelúbin áyылdyq okrýg
Конюхов ауылдық округ	Konúhov áyылdyq okrýg
Тюменка ауыл	Túmenka áyыл
Нелюбин ауылдық округ	Nelúbin áyылdyq okrýg
Бирюков ауыл	Birúkov áyыл

Осы *Milútin, Lúblin, Konúhov, Túmenka* сынды атауларды кирил әліпбиіне ре-транслитерацияланғанда: Милүтин, Конүхов, Түменка болып бұрмаланады. Ономастикалық атауларды жоғарыдағы заңдылық бойынша жазу, бірізділікке алып келмейді. Сондықтан дауыссыз дыбыстан кейін ю әрпімен келетін жалқы есімдерді іу дыбыстық тіркесімен таңбалаған жөн санаймыз. Сонда *Milútin, Lúblin, Konúhov, Túmenka* деп таңбалау ономастикалық атауларды беруде бұрмалаушылықтарды болдырмайды. Қ.Рысбергenniң мына сөзіне тоқтала кетсек: «Сонымен қатар таяу жылдарда шеттілдік географиялық атауларды, дүниежүзі саяси картасындағы мемлекет, астана, өзге де атауларды жаңа қазақ әліпбиі негізінде таңбалау іс-шараларын қолға аламыз. Жаңа әліпби негізінде транслитерациялағанда алдымыздан көптеген ғылыми-теориялық мәселелер туындайтындығы белгілі. Өзге тілдегі атауларды екінші бір тілдің таңбалық жүйесімен дәлме-дәл беру мүмкін бола бермейді, негізінен, оған қабылдаушы тілдің фонема-графикалық ресурстары жеткіліксіз болады» [1]. Орыс тілінен енген географиялық атауларды қазақ латын әліпбиінде таңбалау алдағы уақытта күрделі мәселелерді тудыраы хақ.

Жалпы, тарихи атауларды қайтару, атауларды қазақша қою туралы мәселе тәуелсіздік алған жылдардан бері келеді. Ел, жер тарихына еш қисынсыз атаулардың біразынан арылу қажет деп санаймыз. Ендігі кезекте осы бағыттағы жұмыстарды жетілдіре түсу мақсаты тұр.

Қазір жалпылама ұрандардың уақыты емес, мәселелердің нақты шешімін табуға күш салатын кезең. Сондықтан жер-судың байырғы атауларын қайтаруды жалпы-халықтық мүддеге айналдыру қажет. Оны орысшадан қазақшаға емес, мемлекеттік тілге аудару деп түсінетін кез келді. Иә, елімізде кешегі Кеңестік заманнан қалған

атауларды бірте-бірте өзгертуге тиіспіз. Өйткені өсіп келе жатқан ұрпақ бар. Олар қай атаудың тарихымен тәрбиеленбек?

Ең маңыздысы, бүгінгі қазаққа керегі – ұлттық құндылықтарды ұмытпау. Жаһандану дәуірі бүгін бізге дамудың сан үлгісін ұсынып жатыр. Соған орай, қоғамда еліктеу де ерекше байқалады. Жақсыдан өнеге алған жөн. Десек те, өзімізге лайықтысын, қажеттісін іріктеген дұрыс. Бұл – қазақ сияқты өркениет көшіне енді азат ел болып қосылған халық үшін аса маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Рысберген Қ. Географиялық атауларды латын графикасында жазу мәселесі. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, – Хабаршы, «Филология ғылымдары» сериясы №1, 2019 ж.

[2] Жаңабекова А.Ә., Қойбағаров Қ.Кирилл қарпіндегі мәтіндерді латынға көшіргенде нені ескеру керек? Ана тілі газеті, 15.03.2019.

[3] Қазақ тілі емлесінің негізгі ережелері. БҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірледі. 2018 ж.

[4] Жанұзақ Т.Қазақстан Республикасы әкімшілік-аумақтық бірліктер атаулары, – Алматы: «Дайк-Пресс» баспасы, 2017 ж.

[5] Жұмабаев Ж.Жаңа емле бойынша шетелдік сөздерді қалай жазамыз? Егемен Қазақстан газеті, 22 мамыр, 2019 ж.